

KÖTE SÁNDOR

KÖZNEVELÉSÜNK KORSZAKVÁLTÁSA

A második világháború folyamán a Szovjetunió Vörös Hadserege 1944 őszén átlépte Magyarország határát és nagy emberáldozatokat követelő ütközetekben megtisztította az országot a megszálló német hadseregtől és hazai támogatóitól. A hadszíntérré változott ország mérhetetlen károkat szenvedett. A Magyar Front megállapítása szerint az ország Mohács óta nem volt ilyen súlyos helyzetben.¹

A háborúban összeomlott a politikai és kormányzati rendszer és egy fizikailag és lelkileg szétesett országnak kellett elindulnia a demokratikus megújulás útján. Ebben a helyzetben a politikai és igazgatási feladatokat a Magyar Frontba tömörült demokratikus politikai pártok kezdeményezésére létrejött Nemzeti Bizottságok igyekeztek ellátni. Ezek a népfrontpolitika szellemében megalakult népi forradalmi szervek kezdték meg a demokratikus társadalom építésének történelmi jelentőségű nagy munkáját. A Nemzeti Bizottságok megalakulása és működése volt a születő magyar demokrácia első nagy jelentőségű teljesítménye.² További korszakalkotó esemény volt az antifasiszta koalíció erőit és a demokratikus népmozgalom képviselőit egybefogó Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívása és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása 1944 decemberében. Ennek a kormánynak vallás- és közoktatásügyi minisztere Teleki Géza lett, aki a kormányprogramnak megfelelően megindította köznevelésünk újjászervezését és demokratikus reformját.

A felszabadult országrészekben megalakult Nemzeti Bizottságok – a szovjet hadsereg támogatását élvezve – megteremtették a politikai, gazdasági, kulturális élet megindulásának elemi feltételeit. Működésük eredményeként kezdődött meg az iskolák helyreállítása, s indult meg a tanítás.³

A hadi események következtében az iskolaépületek nagy része elpusztult vagy rongálódott. Számos korabeli jelentés számol be arról a mindmáig pontosan nem össze-

¹ A Magyar Front 1944 júniusában alakult a demokratikus pártok összefogásával. Az intézőbizottság elnöke Szakasits Árpád volt. Tagjai Kállai Gyula, Tildy Zoltán, Kovács Imre. (*Magyar Front* Kossuth, 1984.; szerk.: Kállai Gyula, Pintér István, Sipos Attila)

² *Bibó István: A magyar demokrácia elindulása. Kritika* 1984/9. 14. Továbbá *Korom Mihály: Népi demokráciánk születése. Debrecen 1981. Balogh Sándor: A magyar népi demokrácia története. (1944–1962) Bp. 1947. Kossuth.*

³ A Vörös Hadsereg, a szovjet katonai városparancsnokok kezdeményező szerepét irattári dokumentumok sokaságával lehet igazolni. Erről részletezően *Vaskó László: A köznevelésügy fejlődése a tiszántúli kerületben (1944–1950), Debrecen 1980, 20–21.*

gezett pusztulásról, amelyet az iskolák épülete, felszerelése elszenvedett. A Nemzeti Bizottságok, a helyükön maradt vagy a háborúból visszatért pedagógusok számos helyről jelentették, hogy az iskola épülete elpusztult, vagy a használhatatlanságig megrongálódott, padok nincsenek, a felszerelések eltűntek, az iskola környezete pusztasággá változott.⁴ A VKM felügyelete alá tartozó kulturális intézményeket hozzávetőleges adatok szerint 470 millió aranypengő kár érte. Az iskolákat ért károk összege meghaladja a 84 millió aranypengőt.⁵ A fővárosban egyetlen iskolaépület sem maradt sértetlen állapotban. A használhatatlanná vált tantermek számát 1600-ra becsülték, ami a háború előtti tantermek számának csaknem felét (49,1%) tette ki.⁶ Egy évtizeddel későbbi miniszteri beszámoló szerint a tantermek 30%-a elpusztult, 50%-a súlyosan megrongálódott a háborúban.⁷ A tanítás megkezdésének előmozdítására a miniszter 1945. december 24-én rendeletet adott ki a háborús célokra igénybe vett iskolaépületek felszabaddításáról, ami csak fokozatosan volt végrehajtható.

A háborús pusztítás következtében rendkívüli mértékűvé vált a tanító és tanárhiány is. A különböző jelentésekben gyakran szerepelt, hogy a pedagógus ismeretlen helyen tartózkodik, elmenekült vagy katonai szolgálatot teljesít.

A megrongálódott iskolák helyreállítására, újjáépítésére valóságos népmozgalom indult. A Nemzeti Bizottságok kezdeményezésére a települések lakosainak részvételével számos iskolát tettek használhatóvá. Az iskolák újjáépítésében kiemelkedő munkát végeztek a falujáró munkások, a különböző társadalmi szervezetek. Az újjáépítésből kivették részüket a pedagógusok is. Ennek alapján a politikusok a közoktatás hőseinek nevezték a tanítókat, tanárokat, mivel „kétkezi munkával biztosították a tanítás folytonosságát és rendjét, tatarozták az iskolákat, üvegezték az ablakokat”.⁸ Az elpusztult iskolaépületek pótlására sok helyen igénybe vették az elhagyott kastélyokat és egyéb épületeket. A következő években az általános iskola kiépítése érdekében a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének kezdeményezésére, a minisztérium támogatásával mozgalom indult az elhagyott kastélyok iskolai célra történő felhasználására.⁹

Az iskolák újjáépítésénél, a tanítás elemi tárgyi feltételeinek megteremtésénél nem kisebb feladatot jelentett a *szellemi újjáépítés*, az iskolai oktatás és nevelés tartalmának, szellemének és szemléletének gyökeres átalakítása. Az iskolákban korábban uralkodó nacionalista-sovinisza szellem kiküszöbölését követelték a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült politikai erők. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjába iktatta ezt a feladatot, s 1944-ben megkezdte az iskolában használt tankönyvek felül-

⁴ Erre vonatkozóan bőséges adatok találhatók az időszakkal foglalkozó neveléstörténeti irodalomban. *Simon Gyula-Szarka József: A magyar népi demokrácia nevelésügyének története*, Bp. 1965. Tankönyvkiadó; *Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945–1948*. Bp. 1975. Tankönyvkiadó. Hasonló tartalmú jelentéseket közöl a „Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1948)” című kötet. Bp. 1979. Kossuth (szerk.: Dancs Istvánné). Erre a válogatásra a későbbiekben többször hivatkozunk Dokumentumok megjelöléssel.

⁵ A mai Magyarország Bp. é. n. Hungária Lloyd. (Szerk.: *Elekes Dezső*.)

⁶ *Balogh József: A fővárosi iskolák állapota 1946-ban*. Bp. 1947.

⁷ Erdey-Grúz Tibor miniszter költségvetési beszámolója. Köznevelés, 1955. 194.

⁸ Révai József beszédét az országgyűlésben idézi *Horváth M.* i. m. 19.

⁹ Lásd Dokumentumok 159–185.

vizsgálatát és a használhatatlank kiselejtezését. Ebben is támaszkodhatott az Országos Köznevelési Tanácsra.¹⁰ A minisztérium a kormányprogramnak megfelelően az 1945/46. tanév fő feladatának tekintette a tankönyvek felülvizsgálatát, amit a fegyverszüneti megállapodás is előírt. A miniszter több rendelete is szabályozta e feladat megoldását. Az 1945. április 19-én kiadott rendelet szerint a felülvizsgálatnak elsősorban a történelmi, irodalmi, földrajz, közgazdaságtani tankönyvekre kell kiterjednie. „A történelmi tankönyvekből el kell távolítani azokat a részeket, amelyekben az 1914–18. évi világháborút követő kort tárgyalják. Más tankönyvekben is különös gonddal kell megvizsgálni azokat a részeket, amelyek a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójára, az ezzel szövetséges hatalmakra, a marxista szocializmusra és az ún. imperialista törekvésekre vonatkoznak.”¹¹ A tankönyvek központi felülvizsgálatát az OKT tankönyvi bizottsága végezte, igen lelkiismeretesen Sik Sándor vezetésével.

Ez a bizottság 1945. július elején tájékoztatta a minisztert, hogy a 181 népiskolai tankönyvből forgalomban maradt 120, és folyik 61 átdolgozása. A 178 polgári iskolai tankönyvből átdolgozásra kerül 70, s nem jelenik meg 108. A gimnáziumban használt 142 tankönyvből részben vagy teljesen átdolgozásra kerül 72.¹² A minisztérium szándéka szerint 1945 szeptemberétől már csak újonnan engedélyezett tankönyvek kerülhetnek forgalomba. A miniszter Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének kérésére előterjesztette azoknak a tankönyveknek a jegyzékét, amelyeket kivontak a forgalomból, s felsorolta azokat is, amelyeket szeptembertől használnak.¹³ Ezek jegyzéke megjelent a Köznevelésben.

A tankönyvek felülvizsgálata és cseréje éveken át tartott, mivel az új tankönyvek írására kevés megfelelő felkészültségű szakember állott rendelkezésre. A feladat gyorsabb megoldását gátolta a nehéz gazdasági helyzet, és a nagyfokú papírhiány is. A legnagyobb gondot azonban a római katolikus egyház magatartása okozta. Mindszenty József hercegprímás többször tiltakozott a miniszteri rendelkezések ellen. Az OKT felhívta a miniszter figyelmét, hogy miközben az állami iskolák részére készülő új tankönyvek egymás után jelennek meg, addig a Szent István Társulatnál kiadott tankönyvek átdolgozása felületesen történt meg, „semmiesetre sem úgy, hogy demokratikus tankönyv juthasson a tanulók kezébe”.¹⁴

¹⁰ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1940/1945. ME számú 1945. április 19-i rendeletével az Országos Közoktatási Tanács és az Országos Felsőoktatási Tanács összevonásával szervezte meg, mint a vallás és közoktatásügyi miniszter tanácsadó testületét a köznevelésügy előmozdítására. A Tanács figyelemmel kíséri a köznevelés ügyét s a miniszter felhívására vagy „saját kezdeményezésből” véleményt nyilvánít. Elnökét a miniszter előterjesztése alapján az államfő, ügyvezető elnökét és az elnöki tanács 12 tagját, a szakosztályok elnökeit az elnök előterjesztésére a miniszter nevezi ki. A Tanács szakosztályokban végzi munkáját (népiskolai és népművelési, középiskolai, felsőoktatási). Tagjait (50 fő) hat évre nevezi ki a miniszter. A Tanács munkájában részt vesznek a szaktárcák, és a pedagógus szakszervezet képviselői. A Tanács első elnöke Szentgyörgyi Albert Nobel-díjas, ügyvezető alelnöke Sik Sándor lett. A Tanács vezető testületében 1945-ben változás következett be. Alelnök lett Kemény Gábor, ügyvezető igazgató Kiss Árpád. Sik Sándor az elnökség tagja lett, ezzel annak létszáma 13-ra emelkedett.

¹¹ Dokumentumok 186–187.

¹² Dokumentumok 190.

¹³ Dokumentumok 232–233.

¹⁴ Dokumentumok 255.

Az 1945 őszén lezajlott országgyűlési választások után a VKM élére került Keresztury Dezső dinamikusabban kívánta megoldani a tankönyvek cseréjét és közölte a hercegprímással, hogy az 1935. VI. tc. 8. §-a jogot biztosít a miniszternek, hogy ha a bemutatott tankönyv, segédkönyv vagy térkép „színvonal tekintetében kifogásolható, vagy állam, alkotmány és törvényellenes tanokat tartalmaz, ne járuljon hozzá használatba vételéhez.”¹⁵

A tankönyvek felülvizsgálata s az iskolai könyvtárak állományának szelektálása kapcsán merült fel a tankönyvkiadás állami kézbevitelének gondolata. A tankönyvkiadás államosítása azonban csak 1947-ben következett be. Az 1947/48. tanévtől csak az állami kiadó által megjelentetett könyvet lehetett használni az iskolákban, ami újabb erőteljes tiltakozást váltott ki az egyházak részéről.¹⁶

Az iskolák újjáépítésével párhuzamosan jelentkezett az iskolareform szükségessége. A demokratikus pártok és a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete az iskolareformot a művelődési demokrácia megteremtése nélkülözhetetlen feltételének tekintette. Széleskörűen elterjedt az a felfogás, hogy a köznevelési reform a földreformmal azonos jelentőségű az ország életében, megvalósítása a demokratikus állam szempontjából nélkülözhetetlen.¹⁷

A demokratikus pártok és a pedagógus szervezetek tervezeteket is kidolgoztak, s egyre erőteljesebben követelték a minisztériumtól a reform megkezdését.¹⁸ Ennek is szerepe volt abban, hogy a minisztérium 1945 júniusában nyilvánosságra hozta reformjavaslatát, melyet az elvi (III. ügyosztály) vezetője, Kovács Máté készített. Ez a tervezet szükségesnek tartja a demokrácia érvényesítését a köznevelés minden mozzanatában (iskolaszervezet, tanterv stb.). Érvényesíteni kívánja az életre nevelés, az egység és változatosság elveit. Ennek megfelelően az iskolarendszer egységes alapelvekre épül;

¹⁵ Dokumentumok 258–259.

¹⁶ Erről részletesen *Horváth Márton* i. m. 63–68.

¹⁷ Szentgyörgyi Albert az OKT elnöke szerint az iskolareform nélkül a földreform sem érheti el célját. (Köznevelés 1945/3. 7.) Továbbá Kéthly Anna Demokratikus Közoktatás, Köznevelés 1945/3. 2. Földbirtokreform-iskolareform. Köznevelés. 1945/4. 3. *Keresztury Dezső*: A föld mellé iskolát. Szabad Szó, 1945. április 25-i szám.

¹⁸ A Szociáldemokrata Párt 1945. augusztus havában kiadott munkatervében a 8 osztályú munkaiskolát követelte, amelynek tervét Gárdos Dezső vetette fel még 1943-ban. *Gárdos Dezső*: Hogyan vehet része az iskola az újvilág felépítésében. Bp. é. n. Somogyi Béla Pedagógiai Társaság kiadása. A könyvhöz Peyer Károly írt előszót. Továbbá *Gárdos Dezső*: Miért sorozható a magyar iskola a háborús bűnösök közé? Bp. 1945. Szakasits Árpád előszavával. A Független Kisgazdapárt reformtervéről a Köznevelés 1948. 1. száma közölte, hogy a tervezetet Ortutay Gyula készítette 1943-ban és 1944 tavaszán eljutott a magyar szellemi élet vezetőihez. Kidolgozásában részt vettek Baróti Dezső, Tolnai Gábor, Radnóti Miklós, Novák Károly. Újabbán közölte *Ortutay Gyula*: Művelődés és politika, Bp. 1949. Hungária. A Nemzeti Parasztpárt reformtervét Illyés Gyula felszólítására Németh László dolgozta ki. A Tanügy rendezése. Bp. 1945. Sarló (Újabbán: A kísérletező ember. Bp. 1963. 141–158.) A párt művelődési politikájával összefüggésben még *Illyés Gyula*: Kiáltvány a parasztság művelődése ügyében. Köznevelés 1945/16. 2–3. Ennek a művelődéspolitikának a gyökerei a Márciusi Front programjái nyúlnak vissza. A pedagógusok által kidolgozott tervek közül kiemelkedik *Kemény Gábor*: Demokratikus iskolareform. Embernevelés 1945/1–2. 2–20. A Magyar Kommunista Párt követelményeit a napi sajtóban fejtette ki. A reformtervek rövid ismertetése és értékelése megtalálható a neveléstörténeti irodalomban. Mélyebb elemzésük azonban még várat magára. *Simon-Szarka* i. m. 16–19. *Horváth* i. m. 79–82.

egységesen átgondolt, tervszerűen felépített és elvszerűen tagolt szervezet. Tízéves koráig minden gyermek azonos nevelésben részesül. A 10–14 éves korúak képzése az egységes iskolában történik. Itt, a felsőbb népoktatásban szakrendszerű az oktatás s a mindenkinek kötelező tárgyakat (heti 25 óra) kiegészítik a szabadon választható tárgyak és gyakorlatok (heti 6 óra), amelyeket egyéni hajlamaik, érdeklődésük alapján választanak a tanulók. A középiskola a 14–18 évesek részére egységes, de a társadalmi munkamegosztás igényei szerint differenciált képzést ad.¹⁹

A helyzet nem tette lehetővé a különböző iskolai reformtervek beható, szakszerű vitáját, egységes állásfoglalás kialakítását. A politikai erők sürgetésére a miniszter a szokásos és szükséges előkészítő tárgyalások és egyeztetések mellőzésével javasolta a kormánynak az általános iskoláról szóló rendelet kiadását. „A demokratikus pártok kifejezték azt a kívánságukat, hogy oktatásunk alapja az iskolaköteles korban (6–14 éves korú gyermekek oktatásában) az egységes nyolcosztályú iskola legyen. Az Országos Köznevelési Tanács a demokrata pártok kívánságának megfelelően elkészítette „az általános iskolának” elnevezett új iskolatípusnak az I. és V. osztályra irányuló tantervét s azt javasolja, hogy ezt az iskolatípust már az 1945/46. iskolai évben vezessük be” – írta előterjesztésében. Mivel az új iskolatípusra való áttérés sok részletkérdés szabályozását kívánja „jogszabályalkotási szempontból” felhatalmazást kért a szükséges rendeletek kiadására.²⁰ Ennek alapján 1945. augusztus 16-án kihirdetésre került és hatályba lépett a 6650/1945. ME számú rendelet, amely a népiskola, a polgári iskola és a gimnázium alsó négy osztálya helyett új iskolát szervez. Az új iskola szervezetét, tananyagát, rendtartását, valamint az áttérés módozatait a miniszter rendeletekkel szabályozza.²¹

Az általános iskola megalkotása lényegbevágóan megváltoztatta az iskolarendszert; megszüntetett iskolatípust (polgári iskola), másokat szervezetében gyökeresen átalakított (gimnázium, népiskola) anélkül, hogy hatályon kívül helyezte volna az ezekkel foglalkozó korábbi törvényeket. Ebből következően később, az általános iskola kiépítésével kapcsolatban a törvényesség követelményét emlegetve szegültek szembe az egyházi tanügyi hatóságok a miniszteri rendelkezésekkel. Ebben a helyzetben a minisztérium 1946 végén kezdeményezte egy új népiskolai törvény kiadását, „hogy a legalapvetőbb kívánalmaknak törvényben való lefektetésével hosszabb időre biztosítsuk a köznevelési rendszer kifejlesztésének nyugodt, de ugyanakkor korszerű irányú és *tervszerű* haladását”.²² A törvényben rendezni kívánta az általános iskola alapvető szervezeti kérdéseit, az osztatlan és részben osztott tanítás megszüntetésének menetét, az általános iskolai tanári státus, az egységes tankönyv problémáit, a nevelőképzés új rendjét. Az OKT elnöksége támogatta a kezdeményezést, hangsúlyozva, hogy meg kell erősíteni a nyolcosztályos általános iskola szervezeti egységét, a szakosítva tanító felső tagozat kiépítésének módját.²³ A minisztérium általános iskolai ügyosztálya szerint egy

¹⁹ Kovács Máté: A magyar köznevelés korszerű kifejlesztése. Bp. 1945. OKT kiadás. Kézirat. A tervzetet ismerteti a Köznevelés 1945/3. 3–5.

²⁰ Dokumentumok 218–219.

²¹ Magyar Közlöny 1945. 105. sz.

²² Dokumentumok 291.

²³ Dokumentumok 392–393.

népoktatási kerettörvény megalkotásának nincsenek meg a feltételei, de az új iskola működésének hatékonyabbá tétele érdekében a tankötelezettség végrehajtásáról szükséges intézkedni. Ezenkívül jogszabályban kell tisztázni, hogy az általános iskola mennyiben jogutódja a népiskolának, polgári iskolának és gimnáziumnak.²⁴ Az általános iskolát szabályozó törvény kiadására azonban nem került sor.

Az egységes képzést nyújtó nyolcosztályos alsófokú iskola régi követelése volt a haladó tanítómozgalomnak, s az 1918/19-ben elfogadott reformterv az egységes nyolcosztályú iskolát tekintette az iskolarendszer alapjának. A két világháború közötti időszakban kezdeményezések történtek a népiskola nyolcosztályúvá fejlesztésére, de csak 1940-ben fogadtak el törvényt a tankötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról, amelynek végrehajtásához azonban hosszabb időt tartottak szükségesnek. 1941-ben útmutatásokkal együtt kiadták a nyolcosztályú népiskola tantervét is. Azt mondhatjuk tehát, hogy a történelmi hagyományok, a közvetlen előzmények s főleg a demokratikus pártok erőteljes, olykor türelmetlen sürgetése miatt nem lehetett kitérni az általános iskola megalkotása elől, noha a megvalósítás tárgyi és személyi feltételei igen mostohák voltak. Igaza volt a kortárs Kiss Árpádnak, aki szerint az általános iskola ebben az időben elsődlegesen kultúrpolitikai probléma volt. „Amikor az általános iskola terve felmerült, látszólag csak hívei voltak, a hagyományos iskolarendszer szétfeszítésére irányuló nyomás akkora volt, hogy a reakciós színben való feltűnés lehetősége még azokat is visszariasztotta a nyilvános állásfoglalástól, akiknek valóban becsületes mondani-valójuk lett volna”.²⁵

A nyolcosztályú alsófokú iskolának megvoltak az előzményei, ennek ellenére a nyolcosztályú elemi iskola nem közvetlen elődje az általános iskolának. A köztük levő lényegbevágó különbség, hogy az általános iskola a 6–14 éves korú gyermekek nevelésének egyedüli közös forrása, „biztosítja a szellemi javak egyenlő elosztását, általánossá tételét”.²⁶ A felső tagozatában szakrendszerű oktatást nyújtó új iskola lehetővé teszi a művelődési demokrácia kiterjesztését, ezért megszervezése indokoltan tekinthető korszakváltásnak iskolázásunk történetében.

A lehetőségek valósággá válásához, „ahhoz, hogy az általános iskola a legkisebb faluban és a legelhagyottabb tanyavilágban is éppen úgy betölthesse hivatását, mint a városban, vagy népesebb községekben, elő kellett készítenünk számára a talajt.”²⁷ Az új iskola kiépítése rendkívüli erőfeszítéseket követelt egy veszített háborúban leromlott országtól, s látható volt, hogy teljes kiépüléséhez hosszú időre lesz szükség.

A minisztérium a feladat súlyának megfelelően kezdett hozzá az általános iskola kiépítéséhez. Az egymást követő években részletes útmutatást tartalmazó rendeleteket adott ki, amelyekben megszabta a tanévek feladatait. 1945 júliusában intézkedett a népiskolák osztálykereteinek kiegészítéséről, az osztatlan iskolák összevonásáról. Kimondta, hogy „az 1945/46. iskolai évtől kezdve minden népiskolát nyolcosztályossá kell fejleszteni minden átmenet nélkül, s ennek folytán a hatosztályos népiskolákat

²⁴ Dokumentumok 394–397.

²⁵ *Kiss Árpád*: Az általános iskola mint kultúrpolitikai probléma. Köznevelés 1945/12. 9.

²⁶ *Angyal János*: Új iskola. Köznevelés 1945/5. 3. Ő volt a VKM általános iskolai ügyosztályának vezetője.

²⁷ Uo.

továbbképző tanfolyamaikkal meg kell szüntetni”.²⁸ A rendelet ellen tiltakozott a hercegprímás, mivel az „sérti a szülők természetjogát, az egyház nevelési szabadságát”. Az osztatlan iskola szerinte sem előnyös oktatási szempontból, „de ez kisebb baj, mint a természetjog megsértése”.²⁹

Az 1945 őszi kiadott rendelkezés szerint a polgári iskolákban és gimnáziumokban meg kell nyitni az általános iskola ötödik osztályát. A népiskolákban csak abban az esetben, ha a tanulólétszám eléri a negyvenet. Ott, ahol a tanulólétszám ennél kevesebb, *közös ötödik osztályt* kell szervezni. Az ötödik osztályok „elhelyezés és igazgatás tekintetében” megmaradnak a korábbi iskolák keretében. Az általános iskolákban átmenetileg a polgári iskolai rendtartást kell alkalmazni. Új általános iskolai rendtartás készítését csak 1947-ben kezdeményezték. Az általános iskolák szervezésének előmozdítására felmerült helyi nevelési tanácsok megalakításának gondolata, ezek azonban országosan nem épültek ki.

A minisztérium nyomon akarta követni rendelkezéseinek végrehajtását. Ezért a tanterületi főigazgatóktól beszámolót és kimutatást kért, főleg a népiskolákban szerveződő iskolák problémáiról, a közös iskolák útjában álló nehézségekről. Ebben a körlevélben merül fel általános iskolai internátusok szervezésének igénye. A tanfelügyelőktől kapott beszámolók és kimutatások alapján pontosan áttekinthetőek voltak az általános iskola kiépítését akadályozó körülmények.

Az általános iskola további kiépítéséről intézkedett az 1946/47. tanév teendőit meghatározó rendelkezés. Ez előírta, hogy az egy településen, de különböző iskolatípusban (elemi iskola, polgári iskola stb.) megszervezett általános iskolákat *egyesíteni* kell, mivel az új iskolának a régi iskolarendszerhez igazodó szervezése nem tartható fenn. „E nélkül újjáépülő iskolarendszerünknek ez az alapvető iskolája nem fejlődhetne egészséges irányban s nem szolgálná megfelelően az új magyar köznevelést.” Az egyesített általános iskolát célszerű *külön épületben elhelyezni*. Útmutatásokat adott az osztatlan iskolák megszüntetéséhez, kívánatosnak tartotta a különböző iskolafenntartók együttműködését. A szétszórt településeken, tanyákon javasolta *körzeti általános iskolák* szervezését. A rendelethez kapcsolt terjedelmes és részletes útmutatás foglalkozott tartalmi, pedagógiai-metodikai kérdésekkel is. Számolt az egyesített önálló szervezetben működő iskolák létrehozásának reális lehetőségeivel. Úgy látta, hogy a *fokozatos fejlesztés* is rendkívüli erőfeszítéseket követel a társadalomtól. „Az ország nehéz gazdasági helyzete miatt az új iskola elhelyezése, berendezése és felszerelése tekintetében egyelőre nem számíthatunk igényesebb fejlődésre” – állapította meg.³⁰

A következő tanév teendőit összefoglaló rendelet előírta, hogy a polgári iskola és a gimnázium alsó osztályai helyett szervezett általános iskolákat ki kell egészíteni az alsó négy osztállyal. Az ilyen csonka iskolák teljes általános iskolává fejlesztése érdekében az egy településen működő iskolákat össze kell vonni. Gimnáziummal közös igazgatású általános iskola nem működhet. Szükségesnek tartotta a tanári képesítésű nevelők arányos elosztását az egy helységben dolgozó iskolák között.³¹

²⁸ Dokumentumok 117.

²⁹ Dokumentumok 189.

³⁰ Dokumentumok 348–367.

³¹ Dokumentumok 548–549.

Az általános iskola kiépítése szempontjából alapvető fontosságú rendelkezések ellen az egyházak következetesen tiltakoztak. A római katolikus egyház azt kifogásolta, hogy azok beavatkoznak „az egyházi iskola-autonómia jogaiba” s a különböző jellegű iskolák összevonása törvénytörő, mivel az általános iskolát létrehozó rendelet „olyan mérvű törvényhatástanításra nem ad felhatalmazást, amely az alaptörvények gyökeréig érhetne le”. A miniszter – ekkor már Ortutay Gyula – kilátásba helyezte a félreérthető rendelkezések helyesbítését, mivel az 1945-ös rendelet nem érinti az egyházak iskola-állítási és fenntartási jogát.³²

Az általános iskola tervezett módon történő kiépítése, önálló iskolává fejlesztése nagymértékben függött a rendelkezésre álló iskolaépületek, tantermek számától. Az e területen jelentkező gondot fokozta az osztatlan iskolák megszüntetésének igénye, valamint a szakrendszerű tanításra való áttérés.³³ Az iskolák, tantermek számának nagyarányú növelését kívánta az a pedagógiaileg indokolt törekvés is, hogy az osztályonkénti tanulólétszám ne haladja meg a 40 főt. Mindezek alapján az OKT szükségesnek tartotta „egy nagyobb szabású, több évre szóló iskolaépítési program” kidolgozását. Becsült adatok szerint az iskolaköteles népesség számát és az osztályonkénti tanulólétszámot szem előtt tartva 16 ezer új tanterem építését látta szükségesnek.³⁴ Hasonlóan gondolkodott a minisztérium elvi ügyosztályának vezetője, Kovács Máté is. „Itt csak az vezethet eredményre, hogy ezt az átalakítást a magyar viszonyok szerint, s a várható gazdasági és társadalmi fejlődésünk reális számbavétele alapján összeállított minőségi feltételek megkívánásával s ezek alapján több (5–8) éves munkaterv keretében tervszerű munkával, fokozatosan végezzük el.”³⁵ Az általános iskola kiépítésének anyagi feltételei előtérbe kerültek az 1947/48. év költségvetés készítésekor is. Az általános iskolai ügyosztály által készített összefoglalóban a következő adatok szerepelnek. Az általános iskola bevezetése előtt 7194 népiskola működött 764 962 tanulóval, 22 707 tanítóval. Továbbra is megmaradt 3011 népiskola 278 172 tanulóval és 4374 tanítóval.³⁶ Ebben az összefoglalásban szerepel az az adat, hogy a tanyavidéken megszerveztek 45 tanulóotthont.

Ebben az időben a hároméves újjáépítési terv keretében helyreállítottak 1324 általános iskolát, felépítettek 16 új iskolát s megkezdtek 24 építését. A középiskolák többségének helyreállítása is megtörtént.³⁷ Ez az eredmény kétségkívül jelentős, de csak mérsékelni tudta az általános iskola építésében jelentkező gondokat. Fontos körül-

³² Dokumentumok 551.

³³ 1938-ban a népiskolák többsége teljesen osztatlan volt, és csak 1041 volt teljesen osztott. 1949–50-re a teljesen osztatlan iskolák száma 1603-ra csökkent. Az osztott iskoláké 1534-re emelkedett. Az osztatlan általános iskolák száma 1954–55-ben még mindig 1177 volt, a teljesen osztott iskoláké 1895-re emelkedett. Az osztatlan iskolák aránya az összes iskolát figyelembe véve 1954–55-ben 19,1%. Vö.: Az oktatásügy helyzete statisztikai számokban a felszabadulástól napjainkig. OM kiadvány II. k. 1.

³⁴ Dokumentumok 392.

³⁵ Dokumentumok 343.

³⁶ Dokumentumok 715.

³⁷ Statisztikai Szemle 1950/1–2. 77–78.

mény, hogy az állami költségvetésből jelentős támogatást kaptak az egyházak, az egyházi iskolák.³⁸

Az általános iskola fejlődésének kiemelkedő állomása, s egyben az időszak magas szintű pedagógiai teljesítménye az 1946-ban kiadott tanterv, amely alig egy év alatt készült el az OKT gondozásában a szakemberek igen széles körének bevonásával. A tantervet kiadása előtt megtárgyalta a minisztérium. Erre annál inkább szükség volt, mert már a kidolgozás folyamatában sok kérdés körül vita keletkezett. Az OKT-nak a minisztériumhoz írott előterjesztése utal arra, hogy a tanterv az általános iskola hivatásának megfelelően megkísérli a sokfajta követelményt (az iskolakötelezettség kiterjesztése, a kötelező egységes műveltség kibővítése, a magasabb tanulmányok folytatására való felkészítés) egyesíteni. A tantervkészítők előtt célként „a harmonikus embernevelés igényének korhoz alkalmazkodó” követelménye, ill. ennek kielégítése állott.³⁹ A tanterv az általános műveltség megadása mellett segíteni kívánja az egyéni hajlamok kibontakozását, ezért a kötelező tárgyakat kiegészítik a választható tárgyak és gyakorlatok.

A tanterv igyekezett érvényesíteni azokat az alapelveket, amelyeket a minisztérium iskolai reformtervében megfogalmazott. Így az életre való felkészítés, az egységes és differenciált képzés, az egység és változatosság követelményét, ami az óratervben és a tárgyak tartalmában, célkitűzéseiben is kifejeződik. Alapvető feladatának tekintette a társadalom demokratikus fejlődésének előmozdítását. Ez kifejeződik abban a rendeletben is, amelyet a miniszter a tanterv bevezetésével kapcsolatban kiadott, s amely indokolja az ismeretanyag kiválasztásának és elrendezésének szempontjait.⁴⁰ Szembetűnő az a törekvés, hogy az ismeretek kiválogatásánál figyelemmel van a tanulók fejlettségére, gondolkodásmódjának sajátosságaira. Így a természetismeret tárgyai „nem a gyermek értelmét meghaladó elméleteket kívánnak nyújtani”, hanem a tényekhez közelálló képet a természetről, annak az emberre gyakorolt hatásáról. A rendelkezés kiemeli a nevelés fontosságát, és nem kívánja korlátozni a nevelő önállóságát. A tananyagtól a tanár belátása szerint eltérhet, ha azt a körülményei, az iskola sajátos helyzete indokolja.

A tanterv szerint az iskola hivatása „a társadalom helytelen osztálytagozódásának megszüntetése, az egységes közműveltségi alapvetés megadása, a magyar népi közösség, főként a parasztság és munkásság szellemi színvonalának általános felemelése, a magyar közösség egészéből történő helyes tehetségkiválasztás és tehetséggondozás megszervezése, az egyéni hajlamok tudatosítása és a helyes pályaválasztás előkészítése”.⁴¹ Ebben a szövegezésben feltűnő az iskola társadalmi funkciójának túlértékelése. Egyébként olyan követelményeket tartalmaz, amelyek eléréséhez hosszú, történelmi mértékkel mérhető időre van szükség.

A tantervet kibocsátó miniszter – Keresztury Dezső – külön is kiemeli a demokratikus társadalom szolgálatának követelményét. Szerinte az általános iskola nevelőmunkáját a magyar köztársaság mélységesen demokratikus és emberséges szellemének

³⁸ Erre vonatkozó adatok találhatóak a Dokumentumok 717–719.

³⁹ Dokumentumok 305.

⁴⁰ Magyar Közlöny 1946/157.

⁴¹ Tanterv az általános iskolák számára. Bp. 1946. 7. OKT kiadás.

kell áthatnia. A tanterv az általános iskola feladatát a társadalmi fejlődés adott követelményének megfelelően, „korhoz kötötten” fogalmazta meg. „Az általános iskola feladata, hogy a tanulót egységes nemzeti műveltséghez juttassa, minden irányú továbbnevelésre és önnevelésre képessé tegye és közösségi életünk tudatos és erkölcsös tagjává tegye.”

Az általános iskola hivatásának, feladatának ez a megfogalmazása gyökeres változást jelent a korábbi, a nyolcosztályú népiskola tantervéhez viszonyítva, amely a gyermekek vallásos és erkölcsös állampolgárrá nevelését állítja a feladatsor elejére, s csupán a nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános és gyakorlati irányú alpműveltséghez kívánja juttatni a tanulókat.⁴²

Az általános iskola tantervének történelmi érdeme, hogy jelentősen kibővítette az iskola műveltségtartalmát. A korábbi népiskolai tantervhez viszonyítva növelte a természettudományi ismeretek arányát. A természetrajz, természettan, vegytan önálló tárgyként került oktatásra, míg a korábbi népiskolai tanterv csupán természeti-gazdasági és egészségi ismeretek oktatását kívánta (egy tárgy keretében, a felső négy osztályban).⁴³

Az általános iskolai tanterv egyedülálló sajátossága a kötelező és a választható tárgyak rendszere, ami azt célozta, hogy az egységes, mindenkire kötelező ismereteken túlmenően az eltérő vidékek, tájak, a város és a falu igénye, valamint a tanulók hajlama és érdeklődése figyelembe vehető legyen az oktatásban. Ennek a maga idején is vitatott, később pedig kárhoztatott megoldásnak megvannak a hazai előzményei. Eötvös módot kívánt nyújtani a helyi igények és szükségletek kielégítésére, Nagy László pedig 1918-ban kidolgozott iskolai reformtervében lehetségesnek tartja a tantervnek helyi ismeretanyaggal való kiegészítését.

A szabadon választható tárgyak és gyakorlatok között szerepel egy élő idegen nyelv és a latin nyelv. Ez utóbbi körül már az előkészítés szakaszában vita alakult ki, majd a tanterv kiadása után felerősödött és nagy hullámokat vert. A vitában szereplő érvek és ellenérvek taglalása helyett ismertetjük a latin–görög szakos tanár, Kemény Gábor álláspontját. Ő az előkészítő megbeszéléseken és később a sajtóban is kifejtette, hogy a latin nyelv oktatása egyes iskolákat és tanulókat kivételezett helyzetbe hoz. Szerinte helyesebb, ha az ókori világgal anyanyelven ismerkedik meg a tanuló. Mások szerint a latin nyelv oktatását korlátozott mértékben, főleg papneveldéssel összekapcsolt iskolákban engedélyezni lehet. A miniszteri állásfoglalás szerint „a latin nyelv tanítását csak ott szabad bevezetni, ahol annak az iskola céljánál, hagyományainál fogva értelme van, s ahol megfelelő szaktanárok állnak rendelkezésre”.⁴⁴ Ez az állásfoglalás összhangban volt az OKT tanácskozásain kifejtett többségi állásponttal.

⁴²Tanterv és útmutatások a nyolcosztályos népiskola számára. Bp. 1941. Kir. Magyar Egy. Nyomda. 3. Ez a szövegezés ismétlése az 1940. XX. te-ben szereplő szövegnek.

⁴³A tantervről *Kiss Árpád*: Iskola és élet kapcsolata az általános iskola első koncepciójában. A munkára nevelés hazai történetéből. Bp. 1965. Akadémia 535–559. Tantárgytörténeti tanulmányok I., II. Bp. 1960. 1963. Tankönyvkiadó. Az időszakokkal foglalkozó neveléstörténeti irodalom az általános iskola feladatrendszerét a fejlődés későbbi szintjéhez viszonyítja, az 1950-es tanterv feladatrendszeréhez mérve vizsgálja és értékeli. Ez a megközelítésmód nem teszi lehetővé a tárgyszerű tárgyalást és értékelést.

⁴⁴Tanterv az általános iskola számára. Bp. 1946. OKT kiadás 12.

A latin nyelvnek a felvétele a szabadon választható tárgyak sorába nem volt szerencsés, mert lehetővé tette, hogy a régi iskolarendszerhez ragaszkodó konzervatív körök a latin nyelv oktatásával fenntartsák a gimnáziumokban szervezett általános iskolák különállását, kivételezett helyzetét. Érthető, hogy az egyházi iskolai hatóságok el is rendelték a latin nyelv tanítását. A kérdés körül kialakult helyzetben elkerülhetetlen volt az a rendelkezés, amely a latin nyelvet törölte a szabadon választható tárgyak közül. Ez ellen az 1947-ben kiadott intézkedés ellen az egyházak mindegyike tiltakozott, igaz, eltérő érveléssel, sőt megtagadták a rendelkezés végrehajtását. A latin tanítás körül felszított vitának az vetett véget, hogy a miniszter 1948-ban, rendkívüli tárgyként engedélyezte tanítását.⁴⁵

Az általános iskola új tanterve, helyesebben „Az ember élete” című tankönyv körül talán még hevesebb világnézeti vita keletkezett. A római katolikus egyház feje a könyv bevonását követelte, mivel „az a kinyilatkoztatott hitbe és közvetlen az erkölcsbe ütközik”, és tudománytalan. A minisztérium által felkért szakemberek viszont egybehangzóan megállapították, hogy olyan ismereteket tartalmaz, „amelyeket már minden kultúrmemzetnél meg kell követelnünk az általános népi műveltség színvonalához”. A tankönyv a természettudósok szerint „jól sikerült, tudományosan nem kifogásolható összefoglalása mindannak, amit a természettudományos gondolkodás megalapozása megkíván”.⁴⁶

Az új tanterv szakítani kívánt az oktatás korábbi nacionalista szemléletével, amit a történelemoktatás új koncepciója, az OKT elnökének korábbi nyilatkozata és a tantervet életbe léptető rendelet is kifejez. E szerint a magyarság sajátosságainak sokoldalú tudatosítását úgy kell megoldani, hogy a helyes nemzeti önértékeléshez vezessen, amely „nem különít el bennünket az emberiség többi népétől és nemzetétől, hanem a magyarságot az emberiség érdeme szerint megbecsült csoportjának” tekinti. Ebben az időben a közoktatás vezetői igyekeztek minél szélesebb körben elterjeszteni azt a felfogást, hogy a magyarság nem érdem, hanem felelősség és kötelesség, s keresték, kezdeményezték a jó kapcsolatok kiépítését a szomszéd népekkel.

Az általános iskola első tanterve és a hozzá kiadott útmutatás, az elkészített új tankönyvek igyekeztek széleskörűen értelmezni és megvalósítani az iskola és az élet kapcsolatát. A tantervben, az útmutatásban és a tankönyvek készítéséhez segítséget adó állásfoglalásokban, s magukban az új tankönyvekben igen korszerű pedagógiai szemlélet, didaktikai-metodikai koncepció körvonalazódik.⁴⁷

Az általános iskola első tantervéhez természetszerűen tartozott hozzá a kísérleti jelleg. Az OKT állásfoglalása, valamint a miniszteri rendelet egyaránt kiemeli, hogy a „tájékoztató vezérfonalként” kiadott tantervet „bizonyos tekintetben ideiglenesnek kell tekinteni”. A továbbfejlesztés, tökéletesítés érdekében lehetővé tették, hogy a nevelők elmondhassák észrevételeiket, javaslataikat. Ezeket az első év tapasztalatairól szóló beszámolókat az OKT elemezte és foglalta össze s 1948 márciusában javaslatot tett a tanterv módosítására.⁴⁸

⁴⁵ Dokumentumok 563–570.

⁴⁶ Dokumentumok 636., 644., 645.

⁴⁷ Vö. Kiss Árpád i. m. és Tantárgytörténeti tanulmányok I–II. k. Bp. 1960. 1963.

⁴⁸ Dokumentumok 723–728.

Az általános iskola teljes, szervezeti, tartalmi, metodikai kiépítésének érdekében 1948-ban elkerülhetetlenné vált az egyházi iskolák államosítása, amelyet kiélezett és mesterségesen felszított politikai légkörben mondott ki az országgyűlés. Az 1948. évi XX. tc. elfogadásával megnyílt az út az általános iskola teljes szervezeti kiépítése előtt.⁴⁹ Ezen az úton azonban változatlanul nagy akadályt jelentett az új iskola tárgyi és személyi feltételeinek biztosítása, az osztatlan iskolák megszüntetése, a szakrendszerű oktatás maradéktalan megvalósítása.

A szervezeti, szervezési feladatok mellett az általános iskola megalkotásától kezdve állandó gondot jelentett a megfelelő számú és szakképzettségű nevelők biztosítása, hiszen a tartalmi, pedagógiai megújítás ettől függött. Ennek megoldására két út kínálkozott. A meglévő tanítók és tanárok továbbképzése, valamint a pedagógusképzés új rendszerének, szervezeti kereteinek és tartalmának kidolgozása. Az első időben sürgősen megoldásra váró feladatként jelentkezett a pedagógusok demokratikus szellemű átképzése. Az ország különböző vidékein indultak átképző tanfolyamok, amelyeknek fő feladata a társadalom életében bekövetkezett politikai és társadalmi változások, a demokrácia eszméinek megismertetése és az ebből következő új nevelési gondolatok megvilágítása volt. Ezeknek a tanfolyamoknak szervezésében kezdeményezően lépett fel a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete. Csakhamar világossá vált azonban, hogy ennél céltudatosabb és szervezettebb átképzésre és továbbképzésre van szükség. Ennek a felismerésnek eredményeként indult meg 1947-ben a hároméves továbbképzési terv, amelynek keretében a társadalmi, gazdasági, politikai ismereteken kívül a pedagógusok tömegesen megismerkedtek korszerű pedagógiai kérdésekkel. A tanítókat az általános iskolai szakrendszerű tanításra képesítő kétéves nyári tanfolyamok 1947-től kezdve működtek, s 1948-ban 2600 tanító szerzett szaktanítói oklevelet. Ez az általános iskola szaktanár-szükségletéhez viszonyítva alacsony szám. A pedagógusok demokratikus szellemű átképzését segítették különböző kiadványok is.⁵⁰ Az új iskola szaktanár-szükségletét a polgári iskolai és gimnáziumi tanárok munkába állításával sem lehetett megoldani.

A pedagógusok politikai megítélését, társadalmi megbecsülését jelentősen befolyásolta az értelmiségről kialakult vita. Egyes szociáldemokrata és polgári radikális írók az értelmiséget egészében elmarasztalták a háborúban játszott szerepéért és politikai felelősségre vonását követelték. A kommunista politikusok – Révai József, Lukács György, Fogarasi Béla – felléptek ez ellen az egyoldalú szemlélet ellen, vállalkoztak az értelmiség szerepének és felelősségének tárgyyszerű megvilágítására, a bizalom és együttműködés szellemének érvényesítésére.⁵¹ Az értelmiséggel szembeni bizakodások tarthatatlanságának kifejtésével együtt megvilágítást nyert az értelmiség társadalmi szerepe is.

⁴⁹ Az iskolák államosítása Bp.

⁵⁰ A pedagógus továbbképzésről Horváth i. m. 213–227., továbbá Bakonyi Pál: A pedagógusok átképzése és továbbképzése. Tanulmányok a népi demokrácia neveléstörténetéből I. Bp. 1961. 327. PTI. Az OKT által kiadott kötetek Demokrácia és Köznevelés Bp. 1945., valamint Továbbképzés és demokrácia Bp. 1947. Ezekben a kötetekben különböző politikai, világnézeti és pedagógiai szemléletű közlemények jelentek meg.

⁵¹ Huszár Tibor: Értelmiségtörténet és szociológia. Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Bp. 1978. Kossuth 5–61. (Szerk.: Huszár Tibor).

Ez tükröződik a miniszter 1945 végén tett nyilatkozatában is. „Elkerülhetetlen feladatunk tehát, hogy a magyar nevelői rend műveltségét elmélyítsük, kiegészítsük, korszerűbbé, a valóságnak megfelelőbbé, s józannabbá tegyük. De elkerülhetetlenül szükséges az, hogy kivívjuk e rend szabadságát, erkölcsi, szellemi és anyagi függetlenségét”.⁵² Hasonló szellemben lépett fel a pedagógusok szakszervezete is.

Az általános iskola megvalósítása feltételezte a tanító és tanárképzés új rendjének kialakítását. Erre vonatkozóan különböző javaslatok készültek. A nevelőképzés reformjával kapcsolatos tervek összegezésében s végleges formába öntésében nagy szerepet játszott az OKT és a pedagógusok szakszervezete.⁵³ Végül is a középfokú képzés megszüntetése s a nevelőképző főiskolák megszervezése mellett döntöttek. 1947-ben megszerveződött az első Pedagógiai Főiskola. Ez a döntés nem számolt realisan az általános iskola tanító és tanárszükségletével. Az 1947/48-ban működő általános iskolákban több mint 24 ezer tanárt igényelt a szakrendszerű oktatás teljes kiépítése.⁵⁴ A pedagógushiány hamarosan szükségessé tette a középfokú tanítóképzés visszaállítását és a főiskolai képzés idejének háromról kettőre csökkentését. Az általános iskola tanári ellátását ezzel sem lehetett megfelelően biztosítani.

A felszabadulást követő első években a középiskola elég kevés figyelmet kapott, noha a közoktatás átfogó reformjára vonatkozó tervezetek részletezően foglalkoztak a középfokú oktatás reformjával. Ebben az időben a figyelmet és a rendelkezésre álló erőket lekötötte az általános iskola problémája és csupán nem jelentéktelen óratervi és tantervi változtatásokra került sor, valamint a gimnázium reáltagozatának kiépítésére. A reálgimnázium teljes tanterve 1947-ben jelent meg.

Az általános iskola szervezeti kiépítésével az 1948/49. tanévtől a régi nyolcosztályú egységes gimnázium négyéves tanulmányi idejű iskolává alakult át. Ettől kezdve elodázhatatlanná vált átfogó reformálása, az iskolarendszerben megváltozott súlyának, helyzetének, funkciójának megfelelő rendezése, új óraterv és tanterv kidolgozása, a szakmai képzést adó középiskolához való viszonyának tisztázása.

A középiskolával kapcsolatos minisztériumi tervek, a köznevelési tanács megbeszélései és állásfoglalásai, és természetesen a szaksajtóban folyó vita igyekezett tisztázni a középiskolai képzés alapvető kérdéseit. Ebben a folyamatban merült fel az általános és szakképzési feladatokat egyaránt ellátó ötéves középiskola gondolata. Ennek az iskola-típusnak megvannak a hazai történelmi előzményei. Eötvös és Nagy László is hasonló középiskolát körvonalazott. Ezt az elképzelést azonban hamarosan felváltotta a négyéves egységes középiskola terve.

Az 1948-ban bekövetkezett politikai változások következtében a középiskolai reform kérdésében a döntő szót már a két munkáspárt egyesüléséből keletkezett MDP mondta ki. Az elfogadott határozat szerint a társadalom és a gazdaság adott szintje még nem teszi megvalósíthatóvá az egységes középiskolát; általánosan művelő és szakképzést nyújtó középiskolára egyaránt szükség van. Ekkor valamennyi középiskolát gimnáziumnak neveztek (általános gimnázium, pedagógiai gimnázium, ipari, mezőgazdasági,

⁵² Köznevelés 1945/10. 1.

⁵³ Dokumentumok 674., 678.

⁵⁴ Vö. *Bizó Gyula: Az általános iskolai nevelőképzés alakulása 1945-től. Tanulmányok a népi demokrácia neveléstörténetéből. I. Bp. 1961. PTI 239–270.*

kereskedelmi gimnázium). 1950-ben újabb reformra került sor; az általános gimnáziumok számára új óra és tantervet adtak ki, a szakgimnáziumokból pedig technikumok lettek, s visszaállították a középfokú óvónő és tanítóképzőket.⁵⁵

A középfokú oktatás reformjával összefüggésben merült fel a tanulók szociális összetételének javítása. A művelődési demokrácia kiszélesítése megkívánta, hogy azok, akik korábban saját hibájukon kívül nem végezhetek középiskolát, lehetőséget kapjanak erre. A társadalom demokratikus erőinek kezdeményezésére az Ideiglenes Nemzeti Kormány kiadta a felnőtt dolgozók középiskolájának megszervezéséről intézkedő rendeletét. Ezzel megindult a dolgozók iskolarendszerű oktatása, létrejött a dolgozók iskolája, amely máig szerves része köznevelési rendszerünknek. Természetesen a dolgozók iskolájának rendeltetése, funkciója, szervezete, tartalma többször lényeges változáson ment keresztül és fokozatosan alakult ki pedagógiai koncepciója is.⁵⁶

A parasztság és munkásság gyermekeinek középfokú és felsőfokú tanulmányait elősegítendő szerveződtek meg a népi kollégiumok, indult el a népi kollégiumi mozgalom 1946-ban. A népi kollégiumok csakhamar behálózták az országot s 1948-ban már száznál több kollégiumban tizezernél több diák kapott otthont és tanulási lehetőséget. A népi kollégiumok sajátos intézményei lettek köznevelési rendszerünknek és kiemelkedő szerepet játszottak a művelődési demokrácia kiszélesítésében, az új szellemi értelmiség nevelésében.

A középiskola reformjához kapcsolódott a szakérettségire előkészítő tanfolyamok megszervezése 1948-ban, azzal a céllal, hogy minél több munkás és parasztszármazású fiatal kerüljön be a felsőoktatásba. A kezdetben egyéves tanfolyamok, majd kétéves tanulmányi idővel dolgozó intézmények az egyetemi képzés ágainak megfelelően szerveződtek a 17–32 éves korú dolgozók részére. A szakérettségi tanfolyamok segítségével számos, korábban középiskolát nem végzett fiatal került a felsőoktatásba, akiknek nagy többsége sikeresen végezte tanulmányait s máig eredményesen dolgozik a kultúra, a művészetek, a tudomány, a gazdaság területén.⁵⁷

⁵⁵ A korszakra vonatkozó már hivatkozott neveléstörténeti munkákon kívül a kérdéssel foglalkozik *Kornidesz Mihály: Középiskolai képzésünk a felszabadulás utáni években (1945–1946). Pedagógiai Szemle 1979/12. 1070–1078. Kornidesz Mihály: Tervek a középiskolai rendszer egységesítésére a felszabadulás után, Pedagógiai Szemle 1980/34. 291–363., Horváth Márton: Fordulópontok a középiskola szerepének értelmezésében (1945–1977). Pedagógiai Szemle 1984/5. 454–460.*

⁵⁶ A dolgozók iskolájának létrejöttéről és fejlődéséről lásd *Horváth i. m. 185–189., Benő Kálmán: Az iskolarendszerű felnőttoktatás néhány problémája 1945–1948. között. Magyar Pedagógia 1980/2. 186–187., Benő Kálmán: Pedagógiai törekvések a hazai iskolarendszerű felnőttoktatásban az 1945–1948. közötti években. Változó iskola Bp. 1979. MPT 338–356.*

⁵⁷ A szakérettségire előkészítő tanfolyamok megszervezéséről a VKM 1948-ban kiadott rendelete intézkedett. Az intézményt a középiskolai képzésben nem részesült 17–32 év közötti dolgozók részére szervezték. A rendelet szabályozza a tanfolyam szervezésének kérdéseit, munkarendjét. A bölcsészeti, pedagógiai főiskolai, műegyetemi, orvosi, közgazdasági és jogi és közigazgatási tanulmányokra előkészítő tanfolyamok heti óraszámra 6 tanítási napra elosztva 40. A felvettek taníttatási költségéről, kollégiumi ellátásáról a VKM gondoskodott. (Magyar Közlöny 1948/211.) A tanfolyam óratervét és tanítási anyagát a VKM 1948-ban állapította meg (Köznevelés 1948. 20. sz.). 1952-ben a tanfolyam tanulmányi idejét minden szakon két évre emelik s megkezdik módszertani kérdéseiknek igényesebb kidolgozását. A szakérettségis diákokthonok hallgatói létszáma 1953/54-ben 4189 volt. (Az OM statisztikai adatai alapján.)

Köznevelésünk helyzetét, átfogó reformját, demokratizálását alapvetően befolyásolta az 1948-ra elért gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés, amely lehetővé tette a köznevelés szocialista jellegű fejlesztésének megkezdését. Ez az új követelmény fogalmazódott meg a két munkáspárt egyesülésekor elfogadott programnyilatkozatban, amely feladattá tette a vagyonos osztályok művelődési monopóliumának megszüntetését, a nevelés demokratikus szellemének megerősítését, az általános iskola kiépítését, a népi kollégiumok támogatását, a dolgozók iskoláinak fejlesztését, a középiskolai és főiskolai oktatás reformjának végrehajtását, a pedagógusok szakmai és demokratikus továbbképzését, anyagi helyzetük javítását.⁵⁸ Ezt a programot támogatta az első ötéves népgazdasági terv, amely az általános iskola fejlesztése érdekében jelentős tanteremépítést (kétezer új tanterem), fizikai és kémiai szertárépítést (négyezer) tartott szükségesnek, hogy minden tanköteles gyermek valóban elvégezhesse az általános iskolát és megszüntethető legyen a nagymértékű lemorzsolódás. A középiskolákban öt év alatt (1950–54 között) 45 000-re kívánta emelni a tanulók számát. Tervezték az ipari iskolák és népi kollégiumok fejlesztését. Öt év alatt négyezer új pedagógus kiképzéséről kívántak gondoskodni.⁵⁹

A gazdaságban és politikában jelentkező torzulások és hibák következtében azonban megtorpant, sőt deformálódott a köznevelés megindult szocialista jellegű fejlődése. A baloldali politikai pártok és demokratikus szervezetek működésének korlátozása, majd lehetetlenné tétele, a társadalmi-politikai demokrácia visszaszorítása akadályozta a társadalom fejlődési folyamatát, s ezen belül a köznevelési rendszer megkezdett reformjának véghezvitelét. A társadalomban, 1945-ben megindult belső forradalmi folyamat – rövid átmenet után – külső *modell*t követett, amely más történelmi-gazdasági-politikai körülmények között alakult ki. Ez a modell alkalmas volt a kelet-európai társadalmak modernizációs folyamatának megindítására, de változtatás nélküli követése, mechanikus jellegű átvétele nem tette lehetővé a hazai fejlődés sajátos gondjainak megértését és figyelembevételét, a sajátos gazdasági és politikai intézményrendszer és mechanizmus kialakítását.⁶⁰

A fordulat évét követően a köznevelés területén is bekövetkezett a demokratikus szervezetek, intézmények visszaszorítása. Ennek egyik első megnyilvánulása volt a köznevelés demokratikus átszervezésében kezdeményező szerepet játszó Országos Köznevelési Tanács működésének megakadályozása. Egy 1948-ban kiadott minisztériumi rendelet „ideiglenesen szünetelteti működését, ami gyakorlatilag megszüntetését jelenti. Feladatainak ellátására ugyanebben az évben megszervezték az Országos Neveléstudományi Intézetet, amelyet alig másfél évi működés után a VKM munkájáról hozott párt-határozat „az ellenséges tevékenység egyik fontos góciának” nevezett, s egy minisztertanácsi határozat megszüntetett. Ügykörét a VKM elvi főosztálya vette át.

Az MDP Központi Vezetőségének a minisztérium munkájával kapcsolatos 1950-ben hozott határozata megállapította, hogy a köznevelés fejlődése – elért eredményei

⁵⁸ Az MKP és az SZDP egyesülési kongresszusa naplójának jegyzőkönyve. Bp. 1948. Szikra, 352–354.

⁵⁹ Szabad Nép 1949. április 3-i sz. Az első ötéves tervről szóló törvény a Magyar Közlönyben jelent meg 1949/253–257.

⁶⁰ Vö. *Kulcsár Kálmán*: A magyar szociológia történetiszemlélete. Valóság 1984/5. 2–20.

ellenére – elmaradt a magyar népi demokrácia általános fejlődéséhez képest, s ennek fő oka „az ellenség kártevő, szabotáló tevékenysége és a népi demokrácia ellen irányuló aknamunkája”. Ezért a további sikeres előrehaladás érdekében szükséges az ellenség leleplezése, ártalmatlanná tétele.⁶¹

A művelődési demokrácia elleni csapás volt a népi kollégiumokkal kapcsolatos kritika 1948-ban s erre alapozva a népi kollégiumi mozgalom likvidálása. A NÉKOSZ léte nem volt összeegyeztethető a politika torzulásával, elsősorban a dolgozó parasztság ellen irányuló adminisztratív erőszakkal. A felszámolás módját és időpontját a Rajk-per határozta meg. „A koncepciók perek háttéré nélkül lehetetlen megérteni a NÉKOSZ-mozgalom tragikus végét” – írja az akkori politika egyik vezető alakja.⁶²

Köznevelésünk demokratikus, de különösen az általános iskola fejlődése ebben a helyzetben megakadt. Az általános iskola szervezeti és tartalmi kiépítéséhez szükséges anyagi és személyi feltételek nem javultak megfelelően. A miniszter már 1949-ben közölt cikkében megállapította: „Az általános iskolára a költségvetés még mindig nem fordít annyit, amennyit jelentőségénél fogva ez az iskola megérdemelne.”⁶³ Igaz, 1951-ben törvényerejű rendelet intézkedett a tankötelezettségről és az általános iskoláról. Ez megerősítette az iskola szervezetét, kimondta, hogy a felső tagozaton szakrendszerű tanítást csak olyan nevelő végezhet, akinek szaktanítói vagy tanári képesítése van. De átmenetileg a minisztérium ettől eltekinthet.⁶⁴ Ugyanebben az évben hasonló rendelet foglalkozott az általános gimnáziumokkal. Az általános iskolai és középiskolai levelező oktatásról 1953-ban adott ki rendeletet a minisztertanács.

A fordulat évével megkezdődött az általános iskola tantervének felülvizsgálata. Ezt 1949-ben az Országos Neveléstudományi Intézet kezdte meg, összekapcsolva a Szovjetunió hét osztályos iskolája tantervének vizsgálatával. Az új óraterv és tanterv kidolgozásánál a szocialista építés követelményeit és a Szovjetunió tapasztalatait vették figyelembe, megfelelve az 1946-os tanterv bevezetése utáni iskolai tapasztalatokról.⁶⁵ Az általános iskola új tantervének kidolgozását meghatározták az 1950-es határozatok a közoktatásról és a népgazdaság fejlődésének üteme, amelyet a felemelt ötéves terv rögzített. Ezt fejezte ki az 1950-ben kiadott új tanterv, amelyet a neveléstörténeti irodalom az első szocialista tantervnek szokott nevezni. Ha a tantervi célkitűzést és feladatrendszert vesszük figyelembe, akkor indokoltan. Itt ugyanis megfogalmazódik az öntudatos, fegyelmezett állampolgár nevelésének igénye, aki aktívan vesz részt a szocializmus építésében, a közösség, a haza szolgálatában. A tanterv feladata megadni az általános műveltség alapjait és a gyakorlati élettel szoros kapcsolatban megismertetni a társadalom és természet fejlődésének törvényeit, s tudományos, technikai és kulturális alapismeretekkel a tanulókat mindenirányú továbbtanulásra felkészíteni.⁶⁶ A tudományos ismeretek előtérbe állítása, a társadalmi és természeti fejlődés törvényeinek megismertetése, a képzés gyakorlati irányultságának kiemelése kétségtelen olyan új

⁶¹ Köznevelés 1950. április 15.

⁶² A-fényes szelek nemzedéke. Népi Kollégiumok 1939–1949. Bp. 1980. Akadémia II. K. 1352.

⁶³ Köznevelés 1949/1–2. 1.

⁶⁴ Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Bp. 1952. Szikra 81–83.

⁶⁵ Vö. Horváth Márton: Közoktatáspolitikai és általános iskola. Bp. 1978. Akadémia 38–62.

⁶⁶ Tanterv az általános iskolák számára Bp. 1950. 3. Az egyes tárgyak tantervének értékeléséhez Tantárgytörténeti tanulmányok. I–II. k. Bp. 1960., 1963. Tankönyvkiadó.

vonásai a tantervi feladatrendszernek, amelyeket megkövetelt a szocialista fejlődés útjára lépő gazdaság és társadalom és a korszerű tudományosság.

Ennek az új tantervnek szembetűnő sajátossága, hogy megszüntette a szabadon választható tárgyak és gyakorlatok oktatását, ami az uniformizálás irányába terelte az iskolát, elhanyagolva a tanulók egyéni hajlamainak és érdeklődésének szem előtt tartását, gyengítve az iskola és közvetlen környezetének kapcsolatát.

Az óratervben megnövekedett a természettudományi oktatásra szánt idő, csökkent a rajz, ének óraszám, s természetesen elhagyták a hit és erkölcsstan óráit. Az ötödik osztályban új tantárgyként felvették az orosz nyelvet. Az oktatás tartalmának, az egyes tárgyak ismeretanyagának kiválogatásában a politikai szempontok, a marxizmus ideológiai követelményei kerültek előtérbe. Ennek következtében az irodalomtanítást az ideológiai-politikai nevelés közvetlen szolgálatába állították. A történelemtanításban a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit a marxista terminológia használatával helyettesítették, ami nehezítette a megnövelt tananyag elsajátítását. Ezzel, és a természettudományi ismeretek anyagának növelésével a tanulók életkori sajátosságainak elhanyagolásával, a metodikai uniformizálással növelték a tanulók túlterhelését. Az egész tantervi koncepciót a pedagógiai-pszichológiai szempontok háttérbe szorulása vagy mellőzése jellemzi, ami összefüggésben volt a pedagógia ellen indított harc következményeivel. A tantervet kellő ellenőrzés, kísérlet, tapasztalatok nélkül vezették be, s megfelelő tankönyvek sem álltak rendelkezésre. A benne jelentkező új szemlélet, a megemelt követelmény felkészületlenül találta a pedagógusokat.

Ennek a tantervnek gyengeségeit, torz vonásait és az iskolarendszer, s ezen belül az általános iskola fejlődésének zavarait vette kritikai elemzés alá az MDP 1954-ben készített közoktatási határozata. Ez a köznevelés tapasztalati vizsgálatára támaszkodó elemzés alapján született állásfoglalás fő feladatának a fejlődésében jelentkező aránytalanság és torzulás feltárására és kiküszöbölésére vállalkozott.^{6 7}

A határozat a köznevelés egész rendszerének fejlődését szem előtt tartva állapította meg, hogy az előző időszak nem gondoskodott megfelelően az általános iskoláról, túlfeszítette, és túlszakosította a középfokú és felsőfokú oktatást. Rámutatott arra, hogy a köznevelés fejlesztésében és a tantervben is a szovjet tapasztalatokat alapos elemző feldolgozás nélkül vettük át. „Szem elől tévesztettük, hogy a szovjet közoktatás célkitűzéseinek és módszereinek átvétele, az ellenforradalmi örökség és saját tapasztalataink értékelése nélkül szükségképpen a helyes célkitűzések és módszerek formális és sematikus alkalmazását vonja maga után.”^{6 8} A hazai fejlődés sajátosságainak figyelmen kívül hagyása, eredményeink reális értékelésének elmaradása, a marxista ideológia felületes, voluntarista alkalmazása eredményezte az általános iskolai humán műveltség tartalmának leszűkítését, a nyelvi-irodalmi, történelmi ismeretekben csupán a forradalmi hagyományok tárgyalását. A tanítást tovább deformálta a marxizmus-leninizmus elveinek leszűkített értelmezése, az erőltetett aktualizálás, átpolitikálás. A kiagyalt párhuzamok, a történelmi eseményeknek erőltetett összekapcsolása a napi politika küzdelmeivel, eseményeivel. A tanterv és az iskolai oktatás nem vette figyelembe a

^{6 7} Köznevelés 1954. március 1.

^{6 8} Vö. *Mód Aladár*: Közoktatásunk időszzerű kérdéséhez. *Pedagógiai Szemle* 1954/4. 279–317/5. 494–505.

tanulók fejlettségét, életkori sajátosságait, felkészültségét és maximalista követelményeket állított eléjük és a pedagógusok elé is. A pedagógusok megítélésében szektásság érvényesült, nem voltak tekintettel a felszabadulás utáni munkájukra, politikai, ideológiai fejlődésükre.

A határozat a tennivalók sorában kiemelten foglalkozott az általános iskolával. Előírta, hogy a rendelkezésre álló anyagi erőket elsősorban az általános iskolákra, különösen a falusi és tanyai iskolákra kell fordítani. Fokozatosan meg kell szüntetni az osztatlan iskolákat és 1960-ig meg kell valósítani a szakrendszerű oktatást a kistelepüléseken is. 1954-ben ki kell dolgozni az általános iskola részletes fejlesztési tervét a tárgyi, pénzügyi, személyi, közlekedési, települési stb. feltételeket figyelembe véve. Az általános iskola fejlesztésének előtérbe állítását indokolta, hogy a megelőző években a túlméretezett iparosítás kaderszükséglete következtében köznevelési rendszerünk aránytalanul fejlődött, alsó szintje visszamaradt.

Az oktatás és nevelés tartalmi fejlesztésében a határozat legfőbb feladatnak a nemzeti kultúra és történelem értékeinek fokozottabb megbecsülését, a személynem, a frázisszerűség, az átpolitizálás, az aktualizálás leküzdését tartja. A nemzeti értékek megbecsülését kiemelve figyelmeztet a nacionalizmus veszélyeire. Az új tantervek szilárd, rendszerezett ismereteket adjanak és tegyék lehetővé a készségek (számolás, írás) fejlesztését. Az ismeretek között kapjanak megfelelő helyet a legfontosabb technikai, technológiai, termelési ismeretek. A tanulók ismerjék meg a modern nagyipart és mezőgazdaságot.

A határozat szerint nagy figyelmet kell fordítani a tanítás és nevelés korszerűsítésére, de fel kell lépni a modern pedagógia nem igazolt modernizációs törekvései ellen. Az iskola oktató-nevelő munkájának javítása érdekében a pedagógusokat meg kell szabályozni a felesleges adminisztrációtól, értekezletektől, a munkájukhoz nem tartozó igénybevételtől.

A párthatározat köznevelésünk fejlődésének eredményeit és hiányosságait reálisan mérlegelve és értékelve hosszú távra kijelölte a megoldásra váró fő feladatokat. Ezek végrehajtását azonban a politikai életben jelentkező bizonytalanság, majd az 1956-ban bekövetkezett tragikus és véres események akadályozták. Köznevelésünk csak a hatvanas években, a politikai konszolidáció eredményeként indulhatott el a szocialista fejlesztés útján; megtartva korábbi eredményeit és figyelembe véve a gazdasági, társadalmi fejlődés új követelményeit. Ebben a folyamatban keletkezett az 1961. évi törvény oktatási rendszerünkről, amely köznevelésünk fejlesztésének több, máig érvényes alapelvét fogalmazta meg. Sajnos köznevelésünk fejlesztésének gazdasági bázisa nem alakult kedvezően. A törvény a realitások figyelmen kívül hagyásával helyezte kilátásba a középfokú oktatás kötelezővé tételét, ami lényegesen csökkentette az általános iskolára fordítható összegeket és tartalmi, metodikai vonatkozásban is lassította az általános iskola fejlődését. Az 1972-es párthatározat kénytelen volt megállapítani, hogy a nemzeti jövedelemnek a közoktatásra jutó hányada (4,3%) a nemzetközi összehasonlítást és a hazai igényeket figyelembe véve igen alacsony. A hatvanas évektől ugyan jelentős iskolaépítés történt, de az a megnövekedett igényeket is figyelembe véve, nem tette lehetővé az általános iskola teljes kiépítését. Nem véletlen, hogy a közoktatáspolitikai mai feladatai között is első helyen áll az általános iskola fejlesztése. Ebben ma is a legnagyobb akadályozó tényező a tanteremhiány és a megfelelő fel-

készültségű pedagógusok elégtelen száma. Mivel a hatvanas években az oktatástól, az extenzív gazdasági fejlődésből következően a munkaerő mennyiségi szükségletének kielégítését várták, az általánosan képző iskolák problémái háttérbe szorultak.⁶⁹ Ma igen nagyarányú iskolaépítésre lenne szükség, ami gazdasági nehézségeink közepette nem várható. Az általános iskolai tanteremhiány csökkenésére nem számíthatunk a közeli években.⁷⁰ Az általános iskolai pedagógiai munka feltételei, a tanítók, tanárok száma és szakmai felkészültsége sem alakult elég kedvezően. Ennek következtében a munka minősége nem emelkedett a mai kor szükségleteinek megfelelően, sőt az elért színvonal megtartása is csak nagy erőfeszítések árán lehetséges.

Az általános iskola mindezen nehézségekkel és gondokkal együtt is továbbra is meghatározó tényezője a művelődési demokráciának, iskolázásunk minőségi javulásának.

Az általános iskola tartalmi, tantervi, didaktikai-metodikai fejlődésében kiemelkedő szerepet játszott az 1954-ben megszervezett Pedagógiai Tudományos Intézet, amely a párthatározat szellemében kezdett hozzá a tantervek elméleti-tudományos és történeti elemzéséhez, egy új, korszerű tantervelméleti koncepció és tanterv kidolgozásához.

A hatvanas évektől dinamikus, de ellentmondásoktól és feszültségektől nem mentesen fejlődő középiskolai oktatásunk is szép eredményeket mutatott fel. Ennek a fejlődésnek eredménye, hogy a 18 évesnél idősebb lakosságnak 23,4%-a végzett középiskolát az 1960-as 9,1%-kal szemben. A középfokú oktatás kiterjesztése és fejlesztése szempontjából nagy jelentőségű cselekedet volt a szakmunkásképzésnek a köznevelési rendszerbe történő beépítése. A szakmunkásképző iskolák fejlődése azonban aránytalan volt, s elmaradt a köznevelési rendszer többi intézményétől. De ennek az intézménynek is köszönhető, hogy ma az iskolás korú lakosságnak, illetve az általános iskolát végzeteknek több mint 90%-a részesül középfokú oktatásban. A középfokú iskolázás továbbfejlesztésének ma legnagyobb gondja a különböző iskolatípusok közötti szerves kapcsolat és átmenet biztosítása, aminek megvannak a szervezeti, tartalmi, pedagógiai problémái.

Köznevelésünk máig elért fejlődése, számszerű eredményei és minőségi mutatói egyaránt igazolják, hogy a felszabadulással, s az általános iskola megalkotásával bekövetkezett köznevelésünk korszakváltása, ami lehetővé tette a vagyonos osztályok művelődési monopóliumának megszüntetését, a művelődési demokrácia teljes körű kiterjesztését. A korszakváltást követő fejlődés nem volt törésmentes, s máig megvannak kritikus pontjai is. Az elért eredmények mellett nem hanyagolhatóak el a további fejlődés-fejlesztés útjában álló akadályok és nehézségek, a változó körülmények következtében jelentkező új igények és feladatok. „A változó körülményekre igyekezett az oktatás és a közművelődés intézményrendszere választ adni. Az oktatási reformok egymást követték, és a tartalom korszerűsítésében eredményeket is értünk el, de az iskola ma sem képes a valóban korszerű műveltséget hatékonyan közvetíteni és a nevelés szocialista humanista eszme és értékrendszerét maradéktalanul továbbadni a nagy többség számára.”⁷¹

⁶⁹ Vö. Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Bp. 1983. Magvető.

⁷⁰ Varga Júlia: *Osztályteremhiány az általános iskolában 1950–1980*. Valóság, 1984/4. 86–95., továbbá: Lukács Péter–Várhegyi György: *Válság vagy megújulás*. Valóság 1984/1. 44–53.

⁷¹ Köpeczi Béla: *A negyedszázados kulturális fejlődés főbb tapasztalatai és tanulságai*. Kritika 1984/1. 4.